

ДИТЯЧИЙ СВІТ В УКРАЇНСЬКОМУ "ХИМЕРНОМУ" РОМАНІ

Химерна проза як цікаве й оригінальне явище української літератури II половини ХХ століття визначається різнобарв'ям художньої палітри та багатоплановістю елементів її поетики. Це твори, як зазначає Л.Новиченко, "...яскраво умовного стибу, насичені фольклорним, іноді фантастичним елементом, який іде від казки, легенди, сказання, здебільшого пронизані гумором, але ж нерідко обернені лицем і до романтики та лірики, що може мати навіть замріяно-елегійний відтінок ..." [7, 137].

Проблемам жанрово-стильового розмаїття химерних творів та питанням визначення їх основних атрибутів присвячували свої дослідження М.Ільницький, А.Погрібний, В.Дончик, Л.Новиченко, В.Панченко, А.Кравченко, М.Стрельбицький, В.Брюховецький та ін. Вчені акцентували увагу на значній ролі фольклорної традиції як одному з головних засобів "нежиттеподібного" типу змалювання дійсності. Але більшість з них говорили про фольклоризм "химерних" романів лише, як правило, на рівні констатації факту.

Значну ж увагу цьому питанню приділив А.Кравченко у своїй монографії "Художня умовність в українській радянській прозі". Вважаючи "нежиттеподібність" та глибокий ідейний підтекст визначальними якостями художньої структури "химерного" роману, він робить спробу певного узагальнення умовних прийомів на широкому фактичному матеріалі. Дослідник вважає звернення письменників до фольклору одним з головних засобів створення художньої умовності й аналізує їх творчу спадщину саме під цим кутом зору. Торкаючись питань казкової прози, він зупиняється на аналізі народно-казкових інтонацій, які своїми особливостями і визначають характер "нежиттеподібної" манери оповіді як важливого умовного прийому "химерних" творів.

Ми же розглянемо проблему застосування казкової прози більш детально, зокрема зосередимо увагу на особливостях функціонування жанру народної казки в "химерних" романах О.Ільченка "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця", Р.Федорова "Кам'яне поле" і П.Загребельного "Левине серце" та "Вигнання з раю", з'ясувавши міру та мету застосування письменниками казок, казкових сюжетів та мотивів. Також висвітлимо питання впливу поетики народної казки на зазначені твори.

Українська казка давно перейшла із міфологічного трактування у фольклор і стала жанром суто розважальним, переважно для дітей. Вона має на них величезний вплив, адже діти тяжіють до фантазії, до незвичайного. Казка утверджує принципи загальнолюдської моралі, віру у всеперемагаюче добро, в

ній – людські ідеали честі, краси, любові. І.Франко у статті "Байка про байку", даючи казкам високу оцінку як вдячного виховного чинника, наголошував на тому, що вони зміцнюють у дітей любов до рідного слова, його краси, простоти, чарівної милозвучності й також зазначав, що враження від них, отримані в дитинстві, залишаються на все життя [14, 170]. Казка, віками побутуючи в усній народній творчості, зазнавала впливів різних епох, засвоювала традиції інших художніх форм, взаємодіяла з різними культурними чинниками, переймала окремі елементи з художніх скарбів інших народів, розвивалась і видозмінювалась. Кращі зразки народної казки, за словами І.Березовського, незважаючи на давність свого походження, й досі хвилюють, захоплюють, бо "кожний казковий образ, в яку б хитромудру одіж поетичної уяви він не був прибраний, насправді має під собою глибоку життєву основу" [2, 3].

Народна казка була і залишається до сьогодні джерелом творчості багатьох письменників. Казкові мотиви зустрічаються вже в проповідницькій та полемічній літературі як ілюстрації до дидактичних та моральних настанов у творах І.Вишенського, І.Галятовського, Ф.Прокоповича. З казковою прозою споріднена творчість Г.Сковороди ("Басни Харьковские"), І.Котляревського (поема "Енеїда"), М.Костомарова (п'єса "Загадка"), І.Франка (збірка "Коли ще звірі говорили"), Марка Вовчка ("Кармелюк", повість "Маруся"), П.Мирного (повість "Казка про Правду і Кривду"), М.Коцюбинського (цикл "П'ять казочок"), Лесі Українки (драма-фєєрія "Лісова пісня", поема "Давня казка"), М.Хвильового (оповідання "Кіт у чоботях"), А.Шияна (п'єса "Котигорошко") та ін. Користуються набутками фольклорної традиції, як вже зазначалося, і автори "химерних" творів.

Вся "химерна" проза має фантастичний характер, і письменники, які досконало знають український фольклор, недаремно користуються казковими сюжетами, образами, мотивами, чим наближають свою творчість до сприйняття дитячою аудиторією. "Химерні" романи можуть бути сприйняті належним чином вже дітьми середнього шкільного віку. Фантастичне не тільки задовольняє їхні естетичні потреби, а й дає змогу пізнати нові функції і можливості казкової прози.

Варто наголосити, що своїм фантастичним забарвленням химерні твори завдячують у більшій мірі розповідній манері народної казки, особливостям її поезики. Важливим з цього погляду є зауваження В.Проппа. "Одна з особливостей казки, - пише вчений, - полягає в тому, що те, чого не було і ніколи не могло бути, розповідається, однак, так, таким стилем, з такими інтонаціями, з такою мімікою і жестикуляцією, нібито все, про що йде мова, незважаючи на свою незвичайність, відбувалося в дійсності, хоча ні оповідач, ні слухач казці не вірять. Цією невідповідністю визначається гумор казки" [8, 88]. Характер стосунків оповідача і слухача в казці, як і автора й читача в "химерному" романі, досить складний, і, як зазначає А.Кравченко, вимагає від письменника виняткового художнього такту [6, 47]. Якщо при життєподібному письмі основне завдання автора – примусити читача повірити розповіді, то в "химерному" романі читач не вірять, або майже не вірять у зображуване

письменником (як і в казці), але шукає прихованого змісту, тієї філософської ідеї, що лежить в основі твору.

Саме з цим "другим планом" розповіді, що несе в собі основне смислове навантаження, пов'язане своєрідне використання О.Ільченком в романі "Козацькому роду ..." значної кількості чарівних та соціально-побутових казок, казкових сюжетів та мотивів. Вони виконують, крім своїх основних функцій (дидактичної та розважально-естетичної), ще, як правило, й додаткові, які стають у творі домінуючими. Розглянемо цю проблему детальніше.

У творі, де події розгортаються у другій половині XVII століття, згадується стародавня казка про дванадцять лебедів та їхню сестру Золоту Звізду, яка для порятунку братів плела сорочки з кропиви. Але найменшому братові на один рукав кропиви не вистачило, і залишився він з лебединим крилом замість правої руки.

Автор-оповідач подає цей казковий сюжет своєрідно, чим проявляє свою індивідуальність. Він починається із звернення до читача і стислий зміст викладається у формі запитань: "Але стривайте, читачу! Ви ту казку знаєте? Оту, де королівна Золота Звізда? Оту, де дванадцятьох короленків щось там обернуло на лебедів, а сестриці їхній, Золотій Звізді, сказала волошебниця таке:..." [5, 128]. Саме такою формою автор-оповідач (він же в цій ситуації – казкар) активізує увагу читачів до оповіді. У народних казках така форма викладу функціонує як медіальна формула (за Н.Рошияну), яка спонукає слухачів до співучасті. Далі ж сюжет казки подається в розповідній манері, і автор-оповідач коментує її вплив на Козака Мамаю.

Замислившись над нею і над людською долею, Мамай намалював собі того казкового однокрилого багатиря, який ожив, та всупереч сподіванням майстра став злостивим, владолюбним гетьманом Гордієм Пихатим, прозваним в народі Однокрилом, що приніс на Україну розбрат, кров, сльози...Це зрештою привело Мамаю до боротьби з власним "дитям".

Таким чином, народна казка стала не тільки одним із джерел мальовничої творчості Козака Мамаю, надихнувши його на створення (хоч і невдалої) скривдженої людини, а й в такий спосіб автор піднімає в романі проблему митця й мистецтва, і мотив відповідальності художника за свої витвори набуває звучання відповідальності усього народу за своє майбутнє, адже будь-які гаразди або невдачі беруть свій початок у минулому, в сучасності.

Кілька разів у романі звучить казка "Калинова сопілка". Перша зустріч з нею відбувається на мирславському базарі, де дід Копистка, великий майстер з виготовлення сопілок, прикладає "сіть" цієї чарівної казки до власних виробів: калинову сопілку може пригубити кожен, у кого чиста душа, а як на сумлінні гріх, "то вона враз і викаже" [5, 296].

Безпосередній виклад казкового сюжету теж відзначається певними особливостями. Частина його у діалогічній формі коротко пригадується різними персонажами – Омельком, Михайликом, кимось з гурту, що говорить про поширеність її серед народу. Досить детально оповідається Омеляном Глеком, талановитим співаком і казкарем, кульмінація казки. До речі, мотиви

вбивства та її закінчення в романі не подаються, хоч їх існує кілька варіантів. Очевидно, казкаря цікавила драматична ситуація і сама мораль.

Важливою є і така деталь з казки, що вміщена в романі: сопілка, потрапивши до рук вбивці, промовляє:

"Ой помалу-малу, душогубко, грай" [5, 296].

В інших же варіантах:

"Помалу-малу, рідна сестро, грай" [11, 41].

"Помалу-малу, рідна сестрице, грай,

.....
Ти ж мене, сестро, зі світу згубила..." [12, 172].

У поданих варіантах вбита дівчина називає злочинницю "рідна сестро", "сестрице", "сестро", чим не тільки підсилює драматизм ситуації, а й підкреслює сімейні зв'язки і тим самим дає надію на прощення (так сталося у варіанті казки, вміщеному у книзі О.Таланчук [11], де вбивць вибачають). У романі ж автор вкладає в уста свого героя варіант з маркованим іменником "душогубка", що надає оцінку вбивці не тільки дівчиною, а й народом, який такого злочину не вибачить.

До речі, казка слухалася під супровід сопілки Варфоломія Копистки, і люди не розходилися, "бо ж не так багато на світі поганців, яким від тої казки схотілося б чкурнути геть..." [5, 296], хоча дехто з присутніх на ринку все ж злякався, почувши про здатність дідової сопілки говорити правду. Отже, казка випробовує совість людини, треба лише уважніше придивитися до її поведінки.

Другий раз казка звучить у товаристві московського царя. Розповідає її Омелько, який прибув до сусідньої країни з важливим дорученням – передати государеві листа з розкриттям підлого задуму гетьмана Однокрила, з проханням допомоги проти його сваволі. Наголошуючи на чарівності сопілки своєї, казкар дуже стисло переповідає зміст твору, переносячи акцент знов-таки на його мораль. Але в цьому епізоді вона розширюється: люди повинні мати чисте сумління не тільки перед людьми, а й перед Богом. Омелько знав, що цар набожна людина, регулярно відвідує церков, тому казковим висновком ледь помітно натякає на його далеко небезгрішну совість. Та государ і сам цього не приховує, відповідаючи прислів'ям "сонечку всіх не вгріти, цареві всім не догодити" [5, 677]. Цим судженням він мовби зменшує свою провину перед народом, наче не розуміючи масштаби завданої шкоди заборонаю фольклору як національної святині, як вияву народної душі.

Таким чином, казка, як лакмусовий папірець, перевіряє людське сумління на чистоту, викриваючи його видимі та невидимі "гріхи".

Із вуст Омелька звучить для государя і чарівна казка про трьох ворон, які засліпили ціле царство разом з царем, а хлопець, підслухавши пташину мову, мав змогу їх одсліпити. Коли ж він повернув цареві та його родині жадане

світло, правитель не дозволив одсліпляти весь народ, адже "у темному царстві легше царювати" [5, 674]. Особливістю застосування цього казкового матеріалу є його розірваний виклад. Слухаючи казку, цар вставляв у розповідь свої коментарі, переривав її. Та Омелян, активно на них реагуючи, давав свої, з підтекстом, з натяком на самого монарха, якому не по душі прийшлося і закінчення казки. Государя розсердив натяк на його царювання, адже заборонивши у країні фольклор, він тим самим робив своє царство "темним". Таким чином, за цим викривальним казковим сюжетом прихована тогочасна московська дійсність, і правда про неї в цьому випадку лунає "езопівською мовою".

Цікавий такий момент: цар прагнув казки веселої, але Омелян обрав саме таку, ймовірно, розраховуючи, що вона зачепить цареву совість. На той момент він, будучи "п'яненький", перебував у гарному настрої, і можливо, міг би скасувати наказ щодо заборони фольклору. Омелько помилився. Цар зажадав не просто іншої казки, а казки іншої країни, очевидно, для уникнення жодних паралелей зі своїм правлінням. Проявляючи дипломатичну розважливість і далекоглядність, казкар розповів йому справді веселу азіатську казку про пригоди багдадського молодика. Цар і в цьому випадку – слухач активний, виражає своє ставлення до почутого, хоча й на рівні вірю/не вірю. Розвеселивши і змусивши його сміятися голосно та щиро, як "не реготав, либонь, з дитячих літ" [5, 675], казка, таким чином, виконала одну із своїх основних функцій – естетично-розважальну.

Більшість казок у романі розповідає Омелько Глек, та не тільки царю, а й своїм друзям-московитам – родині гончара Шумила Жданова. Передус казковому викладу матеріалу авторський коментар про вплив казки на слухачів-гончарів: через неї вони пізнавали веселий український народ, і самі щиро сміялися. Автор-оповідач також зазначає, що цю казку запише через двісті років від наддніпрянського жебрака академік Яворницький, тобто простежує історію цього соціально-побутового твору, чим не тільки поглиблює пізнавальне значення історичної прози (хоча роман "Козацькому роду ..." тільки до певної міри можна вважати історичним), а й вказує на зв'язок минулого з часами, ближчими до наших днів.

Омелько розповідав гумористичну казку про Хому та його невірну жінку. Увійшовши в український народний репертуар із Західної Європи, казка набула яскравого національного колориту. У збірнику "Соціально-побутова казка" з упорядкуванням, передмовою та примітками О.Бріциної вона вміщена під назвою "Дурному ні дома, ні в людях" [10, 105]. Казка, досить велика за обсягом, включена у твір практично повністю, що є особливістю її вживання в романі. Вона лише раз переривалася автором-оповідачем, який повідомив про моральну атмосферу в гончарні: "... І замовк на хвильку Омелян Глек, бо ж люди реготали, забуваючи про... заборону сміятися" [5, 623]. В атмосфері духовної задухи ця казка з її пізнавально-розважальною функцією була тією розрадою, яка принесла в душі слухачів внутрішній відпочинок, своєрідну психологічну розрядку в часи смуту.

Таким же суцільним текстом вміщена в роман казка-небилиця, яку розказав Козак Мамай дітям. Її зміст побудовано на дотепно скомпонованих алогізмах, каламбурах. Більша частина небилички – віршована. Автор-оповідач наголошує на впливі казки і на дітей, і на Мамаю: козак бачив у очах дітлахів захоплення, та і його обличчя сяяло, як у малечі. Нечасто в ті важкі часи будь-якому вояку випадало щастя побавитися з дітьми. Мамай хоч і ставить громадський обов'язок перед Вітчизною на перше місце, але інколи, як і звичайна людина, мріє мати свою сім'ю, малят, родинний затишок. Бавлячись з чужими дітьми, Козаків хотілося кожного пригорнути до своїх грудей, "котрі й не куштували досі ні окрайчика святого батьківського щастя, тієї радості – до лона пригорнути своє дитя, тієї тваринної радості, що є людяніша й коштовніша за всі інші радості буття" [5, 367].

Отже, цей твір з дитячого фольклору зі своїми дидактичною та розважальною функціями (вчить дітлахів зіставляти факти і життєві явища, зауважуючи невідповідність змісту, та веселить їх) у романі підпорядкований іншій меті – показати контраст між мирним життям та війною. Козак Мамай з гуртом дітей, казкою та іншими забавлянками – це щастя на мить, бо обов'язок кличе швидше повертатися до важливих військових справ.

Крім казок та казкових сюжетів, у романі "Козацькому роду ..." зустрічаються епізоди, що нагадують казкові. Так, Омелько, розмовляючи з царем, крутить на пальці подарований ним перстень, і цим лякає монарха, бо всюди ходять чутки про козаків-характерників. Омелько пригадує слова Мамаю, коли той проводжав його в дорогу: не вірити ніде і нікому, навіть вже дійшовши згоди з государем, бо "в усіх казках... цар попервах дарує перстень, а вже потім..." [5, 353] шукає приводу відрубати голову. Козак тоді жартома говорив про можливу чарівну силу коштовного персня, та й навів цей епізод принагідно до можливої в майбутньому ситуації. Омелькове збентеження, викликане спогадом Мамаєвої поради, і вирішило його долю, а разом з ним і долю України. Цар не збирався відпускати такого дотепника, розумника, талановитого казкаря, співака на Вкраїну, хоч і пообіцяв, але ж "химородника... ні, ні, крий боже! Хай забирається геть!" [5, 676].

Порівняння з епізодом певної казки може використовуватися автором і для влучної, яскравої характеристики якоїсь ситуації в романі. Наприклад, прощання Омелька з царем письменник подає як порівняння, побудоване на протиставленні казкової дійсності реальній: "Хоч і не було такого, як водиться в казках, щоб на прощання йому там "у долоні заляпали, в барабан вибили й гроші одщитали, але й не зачепив Омелька ніхто..." [5, 681].

Зустрічаються у творі епізоди, в яких пряме посилення на казку відсутнє, але легко вгадується її мотив. Так, для підкреслення розуму і кмітливості Лукії в її розмові з веселим парубком на базарі вводиться мотив казки про мудру дівчину:

- Залатай-но горщик, дівко!
- А ти його спочатку виверни, з лиця хто ж латає! [2, 219]

Таким чином, казки, казкові сюжети та мотиви виконують в романі О.Ільченка найрізноманітніші функції, підпорядковані ідейному задуму твору. "Химерність", "казковість" тут виступає інструментом дослідження сучасних проблем крізь призму історії. Автор вкладає казковий матеріал, як правило, в уста самих персонажів твору, і це розкриває характер, світогляд людини минулого.

У "химерній" діалогії П.Загребельного "Левине серце", зокрема в романі "Вигнання з раю" присутні лише фрагменти кількох українських казок. Це, наприклад, епізод з казки "Телесик", в якому головний персонаж благає гусей взяти його з собою. Ситуація напружена: заберуть вони Телесика, рятуючи йому життя чи ні? Автор роману, порівнюючи з цим епізодом ситуацію, в яку потрапив доктор ерудичних наук В.Кнурець, надає їй іншого забарвлення – іронічного і одночасно розкриває характер ерудита з іншого боку. Коли Дашунька, зоотехнік, вивихнула ногу, Кнурець розгубився, не знав, чим допомогти. Та хоч якось піднятися в її очах, почав шукати допомоги: кинувся до комбайнів, закликав зупинитися й допомогти, ніби в казці: "Гуси-гусенята, візьміть мене на крилята... Хай тебе останній візьме! [4, 260]. І останній (а це був Гриша Левенець, передовий комбайнер, майбутній чоловік Дашуньки) почув і допоміг.

Варфоломій Кнурець – ерудит, працює науковим консультантом у сорока трьох міністерствах і ста двадцяти двох науково-дослідних інститутах, знає абсолютно все в межах загальних зацікавлень, але його знання спрямовані тільки в минуле. Життя сучасне для нього – незбагненна таємниця. Тому в ситуації драматичного випадку з Дариною він має вигляд незграбної, безпорадної і дещо жалюгідної людини.

У цьому ж творі згадується і фрагмент казки "Коза-дереза", що у гумористичному ключі коментує епізод приїзду в село Веселоярськ товариша Жмака, який свого часу завіз туди цінну породу кіз із Греції. Серед можливих причин поїздки автор-оповідач із гумором називає і поцікавлення ним самопочуттям валютних кіз, як дід у казці: "Кізонько моя мила, що ти пила, що їла?" [4, 351]. Але кози для Жмака – пройдений етап, він рухається назустріч новим "звершенням".

З відповідною частиною казки порівнюються у "Левиному серці" колгоспне лихо у вигляді насування мільярдної маси лугового метелика, що з'їдав на полях усе зелене: "Мов у страшній казці – з-за високих гір, з-за темних лісів, з-за широких морів..." [4, 242]. І цю ситуацію, де здавалося б не до сміху, письменник врешті-решт подає гумористично.

Отже, П.Загребельний в більшій мірі цитатно вмонтовує у твір фрагменти з українських народних казок з метою розкриття, підкреслення рис людського характеру, надання комізму окремим ситуаціям у тексті, а також підпорядковує їх загальному тону романної оповіді – іронічно-гумористичному. Недаремно, Є.Гуцало назвав "Левине серце" романом, "де владарює сміх" [3, 7].

У творі Р.Федорова "Кам'яне поле" також згадується народна казка, зміст якої суголосний із внутрішнім станом молодого газди Якова. Після випадкової смерті батька, жорстокого, суворого багатія Кліма Розлуча, він став новим

господарем гражди. З добрих та щирих намірів Яків намагався розпочати в ній нове життя, давши наймитам волю від батькового "хомута". Але в силу своєї молодості, юнацького максималізму не кінця розумів, що розлучева гражда давала людям хоч і важку, проте хлібну роботу. І бесіда Якова про життя "інакше" була схожа на казку, "... а в казці, як відомо, ходив один чоловік із зав'язаними очима, поки чорти не вивели його до прірви: ступив він крок і ..." [13, 38]. Автор-оповідач зазначає, що Яків теж був схожий на чоловіка із зав'язаними очима, адже одне діло сказати, що треба жити інакше, а інше – жити.

Отже, лаконічний виклад основної сюжетної лінії казки, вплетений в роздуми автора-оповідача над долею молодого газди, віддзеркалює його душевний стан, підкреслюючи глибокі сумніви, гнітюче сум'яття.

Зустрічається в "Кам'яному полі" і казковий мотив метаморфози, який стає джерелом філософських роздумів Якова про життя і смерть: "Хтось ... по смерті хоче стати тополею, хтось явором, дубчаком або калиною, як у казках ... А я був би задоволений, коли знову виріс на Кам'яному полі бодай тереном ..." [13, 144].

Є в цьому творі, як і в романі "Козацькому роду ...", алюзії на казкові мотиви. Наприклад, для Якова його кохана дівчина Гейка була все життя незбагненою таємницею, світанковою птахою, яка скинула пір'ячко і стала дівчиною. Простежується казковий мотив про перетворення пташки в дівчину і навпаки ("Кривенька качечка", "Дівчина-пташка" та ін.). Сам Яків порівнюється з казковим героєм-добротворцем (визначення Л.Дунаєвської). "Ти – добрий легінь з доброї казки", – говорила про нього Гейка [13, 57]. Дійсно, Розлуч-молодший все життя намагався жити по правді і творити добро. Казкову ідею про всеперемагаюче добро він поклав в основу свого життя. Недаремно андерсівські лебеді були поруч з Яковом до кінця його днів.

Таким чином, Р.Федорів, вводячи казкові сюжети та мотиви у твір, спрямовує їх на розкриття внутрішнього світу персонажів.

Казковість світу "химерних" романів створюється письменниками не тільки введенням у твір практично повних текстів народних казок або їх стислих сюжетів чи мотивів. Автори користуються і поетикою народної казки, зокрема елементами її сюжетно-композиційної будови.

Казковий сюжет підтримується традиційно усталеними формулами, за допомогою яких будується оповідь, її елементи пов'язуються між собою.

Румунський вчений Н.Рошиану визначив такі види казкових формул, як ініціальні, медіальні, фінальні [9, 11], які, на думку Л.Дунаєвської, можуть бути застосовані і до української народної казкової прози [1, 35].

Ініціальні формули (від лат. *initiare* – починати) – це сталі початкові елементи оповіді, пов'язані з її зачином. Елементи такої ініціальної формули містить роман "Кам'яне поле", розлогий зачин якого має свої особливості:

"Десь там... Десь там за тридев'ятьма землями, десь там на долах за славним містом Соляною Банею, десь там над Дніпром, куди треба летіти літаком менше години, а автобусом вигойдуюєшся замало не цілий день... десь з

правіку людям даровано поля масні, рахманні, які пахнуть, коли їх ореш, білім хлібом, там скиби крають, наче масло; там грудкою землі благословляють дитину в колисці, а молодих – на порозі; там, як оповідали в наших горах мудрі бадіки, посадиш вербу, а виросте медова груша, посієш пшеницю – вродить яре золото, а з життя – темне срібло, а з вівса – дзвінка мідь" [13, 3].

Через метафоричність оповіді, її урочистий струмінь розкривається своєрідність мислення оповідача. Навіть нісенітниця (на вербі медові груші ростуть) створює не гумористичний ефект, а піднесений тон, вказує саме на благодатність, казковість країни, якщо вона має таку родючу землю.

Зачин контрастує з подальшою оповіддю:

"А моє поле – кам'яне..." [13, 3].

Фінальні формули (від лат. *finalis* – кінцевий) – це сталі завершальні елементи казкової оповіді.

Така формула зустрічається у романі "Козацькому роду ..." та стосується не самого твору, а є кінцівкою казки-небилички, яку розповідав Мамай:

"... аж бачу в вівтарі – Бог-син і Бог-отець..., але казці кінець" [5, 368].

Отже, ця формула присутня в своєму "рідному" жанрі.

Медіальні формули (від лат. *medialis* – серединний) – стали елементи в середині оповіді. У структурно-функціональному плані вони найрізноманітніші і використовуються в оповіді для зображення персонажів, предметів, обставин, дій тощо.

У "химерних" романах зустрічаються кілька видів медіальних формул, які мають певні особливості. Наприклад, у "Козацькому роду ..." казкове кліше "ані в казці сказати, ні пером списати" вживається для опису певних подій, тоді як у казках ця описова формула стосується персонажів та предметів:

"Ані в казці сказати, ні пером списати, який там учинився шарварок, яка там знялась буча..." [5, 195].

Для опису певних ідей вживається ця формула й у романі "Вигнання з раю":

"В об'ємній голові товариша Жмака... роїлося від таких грандіозних ідей, що ні в казці сказати, ні пером описати" [4, 351].

У романі "Кам'яне поле" присутній такий вид медіальних формул як формула-вислів, але, на відміну від казкової, в стягненому, скороченому вигляді – установка на діалог обернулася лише риторичним питанням:

"Будемо ниньки битися чи миритися?" [13, 122].

Зустрічається у "химерних" творах і така група медіальних формул, що служать для зв'язку дій в оповіді, але знов-таки зі своїми особливостями. Наприклад, у романі "Козацькому роду ..." така формула стосується вистави, яку влаштували на базарі мандрівні лицедії, а не самого твору:

"Кумедія вже йде до кінця: піду на базар – пошукаю купця" [5, 267].

Ця авторська формула, вкладена в уста Климка, стилізована під казкову "скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться".

З групи медіальних формул вживаються й ті, що за тематикою подібні до ініціальних, але за функціональним призначенням – порівняльно-описові. Наприклад, у "Козацькому роду ...":

"Мар'янина мати... й листи їй, Ярині Подолянці, з України тричі переносила за тридев'ять земель, у тридесяте царство ..." [5, 320].

Ярину ще малою викрали домініканські ченці з метою зробити з неї підступне знаряддя католицької церкви. Їй прищеплювали презирство до простих людей і повернутись додому вона повинна була з ненавистю до свого народу. Образ "тридев'ятьох земель і тридесятого царства" вказує не тільки на велику відстань між дівчиною та її Батьківщиною-Україною, а й порівнює Ватикан з потойбічним світом, який в усіх казках був ворожим до людини. Присутня тут і казкова символіка числа три, що сягає своїм корінням у систему магії. З нею, до речі, пов'язана і фраза типу тридев'яте, тридесяте.

Треба зауважити, що майже всі казкові формули функціонують у романах як фразеологізми казкового походження. З роману "Кам'яне поле" можна назвати ще й такі: "за царя Панька" (вислів виокремився з ініціальної формули), "мед-вино пити" (з фінальної), "їхати битися за добро" (з медіальної). У "Козацькому роду ..." зустрічаються фразеологізми, що походять з назв та змісту народних казок – "почім ківш лиха" (казка "Ківш лиха"), "обіцяти золоті гори" (казки "Про золоту гору", або "Вівчар Василько і золоті гори").

Рясніють "химерні" твори постійними епітетами, прикладками, метафорами. У "Кам'яному полі" це: білий світ, бистрий кінь, сира земля, той світ, чисте поле, лиха година, білий день, зле око, край світу, вороний кінь, чиста правда; їли-пили, кінця-краю, повна-повнісінька, молод-молодець, трава-мурава, сам-один; пані в білому. У "Козацькому роду ...": красна дівиця, зоря-зоряниця, щастя-доля, люта смерть, страшна година, сила-силенна, диво-дивнеє; доля, страшна пані.

Крім вище зазначених, зустрічаються в "химерних" творах й інші казкові елементи. Серед них – імена казкових персонажів, образи, назви предметів-помічників. Так, у "Левиному серці" та "Вигнанні з раю" згадується Котигорошко (на означення фізичної сили, яка повинна бути в малого Гриші, щоб переробити велику кількість роботи), килим-самольот (на протипагу сучасним засобам пересування), образи стриженого та смаленого (для опису

безглузких розмов). У "Козацькому роду ..." – це сопілка (наділена дідом Кописткою казковими властивостями, які в романі прямо не проявляються, але вона допомагає Омелькові піти від царя, ставши запорукою його майбутнього повернення до Москви), жар-птиця (на означення коханої дівчини). У "Кам'яному полі" - цілюща, живлюща вода (властивості води Криниці Без Дна), золоті яблука (з ними порівнюється воля як найдорожчий скарб).

Вся сукупність казкових елементів створює загадково-фантастичну ауру "химерних" творів.

Таким чином, ступінь використання та особливості функціонування набутоків народної казкової прози в романах О.Ільченка, П.Загребельного, Р.Федорова суттєво різняться. Все залежить від творчого задуму письменників та їх світовідчуття. Це дає змогу поглибити пізнавальне значення казкової прози, розкрити для дітей її нові можливості. У перлинах народної казки закріпилася безцінна скарбниця фольклору, що увібрала в себе духовний, соціальний та інтелектуальний досвід багатьох поколінь. Діти, як правило, дуже добре володіють казковим матеріалом, тому в значній мірі підготовлені до читання і розуміння художньої літератури, зокрема, українського "химерного" роману.

Література

1. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. – К.: Вища школа, 1987. – 127с.
2. Березовський І. Дум живих казкові передзвони // Мудрий оповідач. – К.: Наукова думка, 1969. – С.3-8
3. Гуцало Є. Роман, де владарює сміх. // Літературна Україна. – 1977. – 15 листопада. – С.7
4. Загребельний П. Вигнання з раю: Романи. – К.: Радянський письменник, 1986. – 456с.
5. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або жа Мамай і Чужа Молодиця. – К.: Дніпро, 1979. – 692с.
6. Кравченко А. Художня умовність в українській радянській прозі. – К.: Наукова думка, 1988. – 128с.
7. Новиченко Л. Сильові складники багатства сучасної прози // Дніпро. – 1981. – №7. – С.135-144
8. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – С.88
9. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. – М., 1974. – 216с.
10. Соціально-побутова казка / Передм. О.Бріциної. – К.: Дніпро, 1987, – 382с.
11. Таланчук О.М. Українознавство: Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник для учнів і вчителів. – К.: Либідь, 1998. – С.41
12. Українські народні казки. / Передм. Г.С. Сухобрус. – К.: 1953. – С.172
13. Федорів Р. Кам'яне поле. – К.: Дніпро, 1978. – 224с.
14. Франко І. Твори: У 50-ти т. – К.: 1979, Т.20, С.170

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме функционирования жанра народной сказки в "химерных" романах А.Ильченко, П.Загребельного, Р.Федорова. Акцентируется внимание на особенностях употребления сказок, сказочных сюжетов и мотивов в выбранных произведениях, что усиливает и углубляет для детей познавательные возможности народной сказочной прозы.

Summary

This article is devoted to the problem of functioning of genre of folk tale in the "chimeric" novels of A.Ilchenko, P.Zagrebelnuj, R.Fedorov. Attention is accented on the features of the use of fairy-tales, fairy-tales subjects and reasons in the chosen works, that strengthens and deepens for children cognitive possibilities of folk fairy-tale prose.

Ключевые слова: "химерный" роман, народная сказка, сказочный сюжет, сказочный мотив, сказочные формулы.

Key words: "chimeric" novel, folk tale, fairy-tale subject, fairy-tale reason fairy-tales formulas.